

dza to na swoim przykładzie, choć oparcie pracy na „księgach” zawierające materiał kontradiktoryjny cywilny i karny mogłoby tę obserwację uściślić, uwypuklić wyraźniej pewne istniejące odrębności. Autor licząc się z tą sprawą stwierdza (s. 44): „W zasadzie nie było większych różnic przy prowadzeniu spraw z zakresu prawa cywilnego i prawa karnego. W jednym i drugim obowiązywały te same reguły procesowe. Jedyna poważna różnica wyodrębniająca postępowanie w sprawach karnych to istnienie obowiązku powiadomienia o ważniejszych przestępstwach władz sądowych i obowiązek ścigania przestępstw spoczywający na całej ludności wiejskiej”. Dalej dodaje: „Cechą procesów karnych w dobrach biskupstwa chełmińskiego (a z pewnością podobnie było i w innych dużych dobrach), było właśnie ściganie przestępstw z urzędu i występowanie w tych sprawach instygatora”.

Znajomość wielorakiej dawnej terminologii (szczególnie prawniczej) ma duże znaczenie przy tego rodzaju badaniach. Trzeba tu podkreślić, że Autor nie tylko się w niej doskonale orientuje, lecz — co ważniejsze — starannie je przytacza, co będzie nieocenioną pomocą dla późniejszych badaczy tych samych zagadnień.

Dla czytelnika nie związanego z prawem niektóre wywody byłyby bardziej zrozumiałe, gdyby Autor wyraźniej podkreślił w szczegółach procesualnych klasowość wymiaru sprawiedliwości. Niemniej klasowy charakter sądów wiejskich i stosowanego w nich prawa jest widoczny w wywodach Autora. Należy z niecierpliwością oczekiwać dalszych jego badań w tej dziedzinie.

PIOTR JUREK (Kraków)

Jörg K. Hoensch, *Sozialverfassung und politische Reform. Polen im vorrevolutionären Zeitalter*, Köln-Wien 1973, ss. 500, Böhlau Verlag (Beiträge zur Geschichte Osteuropas hrsg. von Dietrich Geyer und Hans Roos).

Zainteresowanie sprawami historii Polski, stopień wykorzystania dorobku naszej historiografii w pracach historyków zachodnioeuropejskich, a co za tym idzie orientacja w skomplikowanej problematyce naszej historii narodowej jaką wykazują na przykład autorzy syntetycznych opracowań historycznych¹ — wszystko to pozostaje z reguły daleko za naszymi życzeniami, potrzebami czy też usprawiedliwionym stanem badań postulatami. Stąd też publikacja obszernej rozprawy o ambicjach syntetycznych, a poświęconej problematyce o charakterze kluczowym dla oceny dziejów państwa i narodu polskiego, musi budzić szczególne zaniepokojenie. Prof. Hoensch (Saarbrücken) należy do powojennej generacji historyków zachodnioniemieckich, a praca jego powstała — nie bez związku z 200-leciem I rozbioru Polski — w kręgu zainteresowań historią Polski, którym patronuje nade wszystko Hans Roos.

Bardzo ogólny tytuł omawianej rozprawy budzić może wątpliwości, wymaga wyjaśnienia, do jakich celów dążył Autor i jaki zakres zagadnień obejmuje jego praca. W świetle wstępnych wyjaśnień punktem wyjścia badań był jakże klasyczny problem przyczyn upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej z tym, iż Autor, podejmując trud budowy szerokiej panoramy ustrojowych, politycznych i społecznych stosunków w Polsce lat ostatnich rządów Augusta III i pierwszego okresu prób reformy państwa (1764 - 1768), chciał nade wszystko „[...]den Nachweis ihrer Reformwürdigkeit, der Reformfähigkeit und der Stärke des polnischen Reformwillens zu erbringen”. Nim przejdziemy do rozważenia konstrukcji pracy, jej treści i rezulta-

¹ Por. moje uwagi o syntezie M. Andersona, *Europe in the Eighteenth Century, 1713 - 1783*, „Acta Poloniae Historica”, t. XXVI, 1972, s. 209 - 214.

tów, należy podkreślić, iż pomimo syntetycznych założeń pracy, świadomego dążenia do weryfikacji w świetle stanu badań postawionych hipotez roboczych Autor nie ograniczył się do studium literatury przedmiotu, jak i szerokiego zestawu źródeł drukowanych, ale i sięgnął w wielu kwestiach do źródeł rękopiśmiennych niejednokrotnie dotąd niedostatecznie wykorzystanych. Poza zbiorami AGAD, BPAN Kraków i Ossolineum wykorzystał też bogate zbiory Biblioteki Czartoryskich. Umożliwiło to nie tylko weryfikację dotychczasowej literatury przedmiotu, ale i pewne niekiedy uzupełnienia do faktografii epoki schyłku czasów saskich i okresu tzw. reform Czartoryskich, a więc w sumie okresu do chwili obecnej, należącego do stosunkowo mało znanych. Co do orientacji Hoenscha w dorobku polskiej historiografii należy powiedzieć, iż ma on dogłębną znajomość ogólnej i szczegółowej literatury przedmiotu, operuje swobodnie w skomplikowanym kręgu zagadnień ustrojowych i politycznych Rzeczypospolitej XVII - XVIII w. Należy oczywiście żałować, iż dwie polskie publikacje z istotnych przyczyn ważne dla tematu: monografia Łaszewskiego² i najnowsza próba rozważań ogólnych nad polskim wiekiem XVIII³ nie mogły już dotrzeć do rąk Autora. Z ogromnej w sumie literatury przedmiotu można wskazać na nieliczne tylko nieuzasadnione pominięcia⁴, najczęściej dotyczące niektórych trudniej dostępnych pozycji z lat ostatnich⁵. Nie ulega w każdym razie wątpliwości, iż erudycja Autora, jego warsztat naukowy zasługują na pełne uznanie.

Przechodząc do omówienia konstrukcji i zawartości pracy podkreślić należy, iż opierała się ona nie tylko na wspomnianych już założeniach ogólnych, lecz i widocznym w całej konstrukcji tekstu świadomym dążeniu Autora stworzenia takiego zarysu problematyki, który byłby wystarczająco wszechstronny i w pełni zrozumiały dla historyka, dla czytelnika nieobeznane go z historią i ustrojem Rzeczypospolitej szlacheckiej. Założenie to, które prowadzi do zrozumiałych konsekwencji w sposobie ujęcia pracy może niejednokrotnie budzić wątpliwości: tekst zawiera liczne informacje, które są zbędne dla historyka fachowo obeznane go z historią i ustrojem Polski przedrozbiorowej. Znając przecież fakt małej orientacji w tej

² R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764 - 1793*, Warszawa - Poznań 1973.

³ *Polska w epoce Oświecenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971.

⁴ Oto tytuły: nierówna zresztą bardzo w sposobie ujęcia praca J. Lechickiej, *Józef Wybicki. Życie i twórczość*, Toruń 1962. Z rozważań związanych z fundamentalną pracą H. Olszewskiego o sejmie należało uwzględnić J. Matuszewskiego, *Morbus comitalis czyli kaduk*, „Przegląd Historyczny”, t. XL, 1969, z. 1; R. Łaszewskiego, *Sejm Rzeczypospolitej oligarchii magnackiej*, CPH, t. XIX, z. 2, 1967; dla obszernie przez autora omawianych zagadnień sądownictwa i prawa Z. Zdrójkowskiego, *Sejm Teodor Ostrowski 1750 - 1802*, Warszawa 1956, dla spraw ogólnych zbiory prac: *Utopie et institutions au XVIII siècle. Le Pragmatisme des Lumières*, pod red. P. Francastel, Paris-La Haye 1958; numer specjalny *La Pologne de l'époque des Lumières au duché de Varsovie*, „Annales Historiques de la Révolution Française”, 177, 1964.

⁵ A. Sylwestrzak, *Charakterystyka projektu G. B. Mably'ego o ustroju Rzeczypospolitej Polskiej w XVIII w.*, Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska, 15, z. 6, Lublin 1968; B. Leśnodorski, *Les institutions polonaises au Siècle des lumières*, Warszawa 1962 (szkic syntetyczny); S. Salmonowicz, *Hubert Vautrin obserwator Polski XVIII w.*, „Przegląd Humanistyczny”, 1968, 1; syntetyczne refleksje przyniósł referat J. Gierowskiego, który był przedmiotem dyskusji w Lublinie: J. Gierowski, *Rzeczpospolita szlachecka wobec absolutystycznej Europy*, Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9 - 13 września 1969 r. Referaty i Dyskusja, III, Warszawa 1971. Warto na odmiannę wskazać, iż Autor wykorzystał m. in. nieznaną w Polsce (niepublikowaną), a godną uwagi dysertację z 1957 r. K. G. Hausmanna, *Die politischen Begriffe und Wertungen in der polnischen Aufklärung. Zum Selbstverständnis der Polen in ihrer Reformpublizistik am Ende der Adelsrepublik*.

problematyce wśród specjalistów zachodnioeuropejskich, doceniając, iż otrzymają oni w ten sposób zreferowanie wyników naszych badań w języku ogólnie dostępnym nie można, jak się wydaje, robić z tego tytułu Autorowi zarzutów.

Omawiana rozprawa podzielona została na *Wstęp* oraz trzy obszernie części. We *wstępie* (*Einleitung*, s. 1-49) przedstawił Autor *Grundlagen der Reformpolitik und der politischen Publizistik bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*. Część I s. 50-213) rozważa obszernie problem ustroju społecznego Rzeczypospolitej w konfrontacji z postulatami reformatorów (*Die Überwindung der bestehenden Sozialverfassung in den Reformkonzeptionen*), część II (s. 214-307) to obraz życia politycznego w państwie od schyłku czasów saskich do epoki lat 1764-1768, przy czym w centrum zainteresowania Autora pozostają problemy kształtowania się obozów politycznych (zaczątki stronnictw) oraz ich ideologia, koncepcje i próby ich realizacji. Część III wreszcie (s. 308-451) pt. *Die Reform der institutionellen Struktur der Rzeczpospolita* przedstawia ustrój państwa w płogu rządów Stanisława Augusta, maluje obraz reform projektowanych i rzeczywiście zrealizowanych w tym okresie, jak i rozważa przyczyny załamania się polityki reform także na płaszczyźnie instytucjonalnej.

Przed wielu laty historyk niemiecki Roeppel w niewielkiej rozprawie *Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts* (1876) rozważał genezę i dzieje polityczne tzw. reform Czarotoryskich. Książka Hoenscha stanowi przedsięwzięcie o wiele ambitniejsze: próbę niemal kompletną stworzenia obrazu ustroju społecznego i politycznego Rzeczypospolitej i jego konfrontacji z planami i działaniem reformatorów w pierwszej fazie rządów Stanisława Augusta z tym przecież, iż w każdej kwestii punktem wyjścia dla Autora jest obraz sytuacji w czasach saskich, a dzieje myśli politycznej rozpoczyna praktycznie od końca XVII w. Nie da się przecież zaprzeczyć, iż układ konstrukcyjny pracy prowadzi do preferowania elementów obrazu w pewnym sensie statystycznego a nie dynamicznego, a usytuowanie zagadnień ustrojowych w systematycznym wykładzie na końcu obrazu całości prowadzi do pewnych powtarzań, których przy innej konstrukcji dałoby się uniknąć⁶.

Podkreśliłszy już erudycję Autora mającego niewątpliwie znakomite wyczuć spraw specyficznie polskich. Warto zauważyć, iż rozprawa Hoenscha jest nowym dowodem na postępującą w historiografii pozytywną waloryzację dorobku Władysława Konopczyńskiego. Jego to prace stanowiły dla Autora najczęściej punkt wyjścia do studium badań powojennych tak, jak dla tematu wykorzystał szczególnie wyraziście prace Henryka Olszewskiego i Andrzeja Zajączkowskiego obok licznych prac głównych specjalistów tematyki (Gierowski-Leśnodorski-Michalski-Rostworowski). Przystępując do krótkiego zreformowania treści pracy wskażmy, iż *Wstęp* stanowi syntetyczne omówienie głównych wystąpień doktrynalnych czasów saskich (Krawicki-Szczuka i inni aż przez Leszczyńskiego do Konarskiego). Warto wskazać, iż Hoensch wielokrotnie akcentuje krajowe źródła polskich koncepcji reformatorskich. W części I otrzymujemy kolejno obraz politycznej, prawnej i społecznej pozycji i mentalności szlachty⁷, zarys sytuacji kościoła katolickiego, miast⁸,

⁶ Dotyczy to zwłaszcza spraw poruszonych w *Einleitung* i w części III, por. np. s. 42-48 i s. 368-372.

⁷ Obliczenia statystyczne na których oparł się Autor (głównie T. Korzon i H. Roos) odbiegają od ostatnich ustaleń. Na s. 82-83 Autor przyjął, iż szlachta stanowiła ok. 16% ludności rdzennie polskiej. A. Kowcecki (*Polska w epoce Oświecenia...*, s. 109) przyjął, iż stanowiła ok. 25% ludności polskiej.

⁸ Na s. 139 Autor marginesowo wspominał o rozruchach antyprotestanckich w Toruniu w 1724 r. Jak wiadomo, w Toruniu tzw. tumult z 1724 r. był akcją ludności luteranckiej, która zdobyła i zdemolowała kolegium jezuickie, por. mój artykuł proponujący stale powtarzane nieścisłości literatury przedmiotu: *O problematyce poli-*

chłopów, Żydów a także odrębne uwagi zostały poświęcone problematyce dysyten-tów i jej roli dla sparaliżowania polityki reform (s. 186 - 213). Słuszna ocena wydarzeń lat 1767 - 1768 została takim oto ogólnym stwierdzeniem zamknięta: „Es spricht für das taktische Geschick und die Ausdauer der reformbereiten polnischen Politiker und ihres Monarchen sowie für den Reichtum ihres politischen Denkens und die Konzeptionstreue ihres Handlens, dass sie sich durch diese Fehlschläge nicht entmutigen liessen, sondern sich durch ihre verstärkte Aktivität im Bereich der praktisch-politischen Verbesserungen und ihre aufklärerische Publizistik eine Ausgangsbasis zu schaffen verstanden, die ihnen schliesslich-wenn auch bereits zu spät-einen moralischen, wenn auch nicht einen politischen Erfolg verbürgte”.

W części II, która jest chyba najciekawszą partią książki, Hoensch prowadzi rozważania nad życiem politycznym, dziejami obozów (republikanci⁹ — „Familia”) oraz kulturą polityczną szlachty. M. in. Autor podsumował wszechstronnie badania nad przyczynami upadku reform Czartoryskich, stosunkiem króla do stryjów itd. Obraz ideologii republikantów zyskałby na wyrazistości, gdyby Autor sięgnął może szerzej do wydarzeń późniejszych, spraw publicystyki Barzan, imbroglia Rousseau-Mably-Wielhorski. Istnieje też ciekawy problem (podniesiony ostatnio przez Venturi¹⁰) dostrzeżenia — przez sarmatyzm republikantów — nawiązania do tradycji Leszczyńskiego i odegrania pewnej roli tak zmodernizowanych elementów polskiej tradycji dla dziejów europejskiego republikanizmu w końcu XVIII w.

W części III w kolejnych rozdziałach Autor analizuje zasadnicze elementy ustroju państwa (władza wykonawcza, ustawodawcza, sądownictwo), kończąc swe rozważania uwagami o armii polskiej w XVIII w. Nie jest to więc analiza całościowa, lecz funkcjonalna, celem jej jest zamknięcie obrazu możliwości, trudności, dokonań i perspektyw reformy państwa i odrodzenia narodu. Stąd i rozliczne pominięcia niekiedy i mocno dyskusyjne¹¹. Nie ze wszystkimi twierdzeniami Autora można by się zgodzić¹², całość przecież obrazu wydaje się spełniać nakreśloną jej

tycznej i prawnej tzw. *tumultu toruńskiego z 1724 roku*, CPH, t. XXIV, 1972, z. 1. Do s. 146 warto dorzucić, iż wrogiej wobec reform polityce władz miejskich Torunia i ogromnej roli Gereta poświęcona jest opracowana w Toruniu (przygotowana do druku) praca J. Dygdały. Geret był Autorem zbioru pism broniących tzw. aspiracji autonomicznych Prus Królewskich, a pośrednio skierowanych przeciw wszelkim reformom w Rzeczypospolitej pt. ogólnym *Die aus den Gräbern durchdringende Stimme derer vor zwey hundert und hundert fünfzig Jahren verstobenen wahren und achten Preussen...*, Mitau 1774. Unikat anonimowego druku posiada Bibl. UAM w Poznaniu. Polemice tej poświęcam odrębną pracę.

⁹ O płynności obozów politycznych i mglistości konturów por. uwagi na s. 215 - 216.

¹⁰ Por. F. Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, London 1971 (przekł. z włoskiego), rozdz. 2 i moje uwagi w recenzji, „Kwartalnik Historyczny”, 1974, z. 1, s. 184 - 187.

¹¹ Dotyczy to zwłaszcza niedoceny roli zagadnień skarbowych w dziele reformy państwa, pominięcie niemal całkowite problematyki powołania i działalności Komisji Skarbu Koronnego, o której por. uwagi G. Bałtrusajtys, *Początki sadownictwa Komisji Skarbu Koronnego (1764 - 1765)*, CPH, t. XXI, z. 2, 1969. Zagadnienia procedury sejmowej tego okresu i ich rola dla przeprowadzenia dzieła reformy znalazły pełne rozwinięcie dopiero ostatnio w pracy R. Łaszeńskiego, o.c., s. 91 - 152.

¹² Niekiedy Autor w sprawach dotyczących zagadnień wcześniejszych niż epoka bezpośrednio go interesująca powtarza sądy dawniejszej literatury przedmiotu. I tak na s. 38 przyjmuje nadal jako datę konkretną Statutów Kazimierza W. 1347 r., na s. 348 do sprawy procesu powstawania sejmku nie wykorzystane zostały nowsze prace J. Bardacha. Do sprawy roli konfederacji i delegacji sejmowych por. szczegółowe uwagi R. Łaszeńskiego, *Delegacja sejmowa jako instrument ratyfikacji I i II rozbioru Polski*, CPH, t. XXIII, z. 2, 1971.

przez Autora rolę. Pora więc na pytanie czy solidnie zbudowana praca Hoenscha, która na długie lata wejdzie prawdopodobnie do zakresu podstawowych dzieł cytowanych przez specjalistów zachodnioeuropejskich w zakresie problematyki polskiego XVIII w., spełnia także i dalej idące oczekiwania historyków krajowych?

Odpowiedź będzie brzmiała niewątpliwie twierdząco. Autor nie tylko dał własną wizję sytuacji u progu epoki Stanisława Augusta, nie tylko podsumował dotychczasowe badania i wskazał na niejedyną nową aspekt, ale szczególnie wiele wysiłku włożył w rozważenie dorobku polskiej publicystyki szykującej projekty naprawy Rzeczypospolitej w latach 1740 - 1766. Swego rodzaju konkluzją książki są na s. 342 słowa: „Nicht am Fehlen orgineller und praktikabel politischer Konzeptionen, allein an der Unfähigkeit, sie gegen die Opposition der Adelgesellschaft und gegen den Widerstand der an einem schwachen Polen interessierten Nachbarn durchsetzen ist die Rzeczypospolita szlachecka zerbrochen.” Nie ulega wątpliwości, iż należałoby sobie życzyć kontynuacji studiów Autora nad historią Polski¹³.

STANISŁAW SALMONOWICZ (Poznań)

Elisabeth Fehrenbach, *Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten*, Göttingen 1974, ss. 226, Vandenhoeck-Ruprecht, B. 13 Kritische Studien z. Geschichtswissenschaft.

Studia nad epoką napoleońską w Europie mają, zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach, prawdziwie międzynarodowy charakter¹. Jest bowiem rzeczą jasną, iż w dobie „Grand Empire” losy społeczno-gospodarcze, instytucjonalne i polityczne większości krajów europejskich wiązały się bezpośrednio z dziejami Francji i bez znajomości badań historycznych francuskich, a także i innych (bowiem filiacje i powiązania wzajemne między krajami pozostającymi w orbicie napoleońskiej kroczyły różnymi drogami)² nie można nowocześnie traktować historii narodowych tego ważkiego okresu. Podsumowaniem niezwykle bogatego dorobku ostatnich lat stał się okres Roku napoleońskiego³. Jeżeli literatura francuska dla wszelkich niemal badań szczegółowych stanowić musi punkt wyjścia i odniesienia, to z drugiej strony coraz pomyślniej rozwijają się badania niemieckie⁴, włoskie i anglosaskie nad epoką na-

¹³ Warto także podkreślić w tak obszernej pracy pieczołowite dopilnowanie korekty licznych nazwisk i terminów polskich: liczba błędów drukarskich jest znikoma.

¹ Por. swego rodzaju podsumowanie stanu badań w obszernym numerze specjalnym „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, XVII: 1970, 3, pt. *La France à l'époque Napoléonienne*, w którym wzięli udział specjaliści z całego świata (łącznie 39 referatów, w tym B. Grochulskiej i M. Senkowskiej-Gluck). Ostatnio wyrazisty obraz najnowszego stanu badań por. w ramach „Nouvelle Histoire de la France Contemporaine” tom IV: L. Bergeron, *L'Épisode napoléonien. Aspects intérieurs 1799 - 1815*, Paris 1972 i tom V: J. Lovie-A. Palluel-Guillard, *L'Épisode napoléonien. Aspects extérieurs 1799 - 1815*, Paris 1972, ibidem wybór najnowszej literatury przedmiotu.

² Por. próba syntezy O. Connolly, *Napoleon's Satellite Kingdoms*, New York—London 1969 (wyd. 1, 1965) poświęcona królestwom Italii, Neapolu, Hiszpanii, Holandii, Westfalii. Nb. dla stosunków polskich analogii bliskich należy nade wszystko szukać w krajach Związku Reńskiego.

³ Por. moje uwagi w recenzji z pracy zbiorowej pod red. H. O. Sieburga, *Napoleon und Europa*, „Kwartalnik Historyczny”, LXXXIX, 1972, 3.

⁴ Z punktu przeciwieństwa widzenia ideologii epoki szczególnie wiele do spraw niemieckich wniosła książka J. Droz, *Le Romantisme Allemand et L'État, Résistance et collaboration dans L'Allemagne Napoléonienne*, Paris 1966. Ostatnio obok pracy